

Urška Perenič

IVAN TAVČAR
(1851–1923)

Na valovih življenja

*V spomin na vélikega Poljanca in slovenskega pisatelja
Ivana Tavčarja, njegovo gospo Franjo in vse Tavčarjeve.*

*V spomin na sijajna tavčaroslovca,
prof. dr. Ivana Prijatelja in prof. dr. Marjo Boršnikovo.*

*V spomin na mojo najdražjo nono Ivo, ki je z
radostjo in zanimanjem spremljala moje podvige kot
literarne zgodovinarke in tudi občudovalke literarne
ustvarjalnosti nepozabnega Ivana Tavčarja.*

NA BREGU

Na ljubljanskem Bregu so v niši hiše na številki 10,¹ kjer je bil pri Poljancu in njegovi milosrčni gospe Franji svojčas na brezplačni hrani tudi tisti revni, pisateljsko nadarjeni dijak z Vrhnike, našli naravno posušeno mačko.² Precej veliko pravzaprav, če bi mogli sklepati po dolžini navzdol zvitega repa, ki daje slutiti, da ga je njegova lastnica skušala potegniti med noge. Negotovost, strah, mučnost položaja? Mučen in obenem močen prizor.³ Splet nesrečnih okoliščin ali dar iz zaobljube; nekakšno zaščitno znamenje, ki po zgledu patricijskih hiš v *mestu na vodi* kakor *gatto mummificato* varuje hišo in ves rod?

7 ■

Če bi stene (spre)govorile, bi vedele povedati nadvse zanimivo zgodbo ... Veliko zgodb. Vendar trmasto molčijo, se morda po tihem smeji in po malem ječijo, drhtijo – od žalosti in sreče, vsakega po malem. Jaz pa se jih dotikam, odetih v prijetno sivino, da bi v navzočnosti sebe in odsotnosti tistih, ki jih ni več, vendar so bili prav tu, prišla v dotiko z njihovimi svetovi, potopljenimi v preteklost, skrbno shranjenimi med črkami in preoblečenimi v ganljive zgodbe o Janezu in Meti, Agati in Juriju, Konstantinu in Serafini, sanjskih kontesah Amaliji, Lini, Ani in Karolini, o Franci z Dobja ali krivoverki Katarini – in še mnogo, mnogokom.

In tipam čudovite pozlate elegantnih dvokrilnih vrat, da bi pod njih bleščecho belino, ki je že zdavnaj prekrila rjavino

1 Nekdaj št. 8.

2 Po pripovedovanju umetnostnega zgodovinarja dr. Ferdinanda Šerbelja, ki se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem za zanimiva pojasnila v zvezi s pojavom, je bila mačka pokonci postavljena ob zidu in očitno zazidana v nišo. Šerbelj pojasnjuje, da ne gre za živalski kadaver, temveč naravno mumificirano truplo. Ob njem ni bil najden kak drug odpadek ali grušč.

3 Tavčarjevo hišo, razkošno grajeno poslopje, ki je v fazi prenove, sem imela priložnost z dovoljenjem zdajšnjega lastnika januarja letos v družbi dveh kolegov obiskati tudi sama in si vsaj nekoliko, tako upam, ustvariti predstavo o življenjskem slogu občudovanega pisatelja.

kostanjevega lesa⁴ in uprizarja razkošje in blesk, v poznem jutru 21. stoletja odluščila notranje plasti in z njimi plasti in pomene nekdanjih časov in prostorov.

Pomene in plasti tam v sredi med omikanim mestnim veljaštvom, kakor bleščeče in vendar blede še dandanašnji odseva v podobi hiše ne Bregu, kjer si je Tavčar po poroki ustvaril dom in se pogospodil, ter kajžarsko bitjo s koreninami v krajih, kjer se naokrog razprostira gozd kostanja in zelenega bukovja, kjer se oglašajo ptice, zlasti strnad, in se skozi ozko sotesko v dolino privije reka. In kjer se Tavčarju v stiku z naravnimi silami ob skorajšnjem koncu vélike vojne nazadnje povrnejo pisateljske moči, da bi mogočno sklenil svoj pisateljski cikelus.

• 8

V sredini med naravo in civilizacijo, zaprašeno stezo, ki se vzdiguje v Škofjeloško hribovje, in široko cesto, ki pelje v mesto, kamor pa ni mogoče prenesti ne petja ptičev ne *šumljanja* reke, temveč lahko oba v njem – kakor v Janezu podoba Presečnikove Mete – obstajata kvečjemu kot spomin. Kakor ni mogoče v mesto, vsaj trajneje ne, zakoreniniti izvorno kmetškega človeka, ker bi mu kakor drevesu, ki mora (ob)sta(ja)ti na svoji zemlji, slej ko prej usahnile korenine.

V razmerju med civilizacijo in naravo, mestno kulturo in kmetiskim svetom, lahko prepoznamo večni antagonizem, ki določa in nespregledljivo določi Tavčarjevo literarno doživljanje, premišljanje, izpovedovanje in pripovedovanje. Kajti kako bi mogli drugače pojasniti dejstvo, da ga je takó zaposlovalo v skorajda vseh delih tja do vrhunca literarnega ustvarjanja, ki se obenem sklada z iztekanjem njegovega življenja? Vse do *Cvetja v jeseni* in *Visoške kronike*, dveh »la-

4 Kakor še dodaja dr. Šerbelj, je bil okus 19. stoletja kostanjevo rjava ali siva barva, ki je pomenila odklon od bujnega (neo)rokokojskega okrasja. V Tavčarjevem času so bile stene najbrž prebeljene, ne pa tudi (kakor po prenovi palače) oblazinjene, kar je bila sicer značilnost stanovanjske kulture predhodnega obdobja, torej 18. stoletja. Vsekakor pa so prostore grele peči, čeprav znova ne vemo, ali so bile v času, ko je bil hišni gospodar na Bregu Ivan Tavčar, res takšne, kot jih vidimo zdaj, ob prenovi.

bodjih pesmi«, ki zaokrožita Tavčarjev pisateljski opus in v katerih se opisano nasprotje na svojevrsten način razreši (ali je razrešitev vsaj nakazana), njun stvaritelj pa se, obogaten z izkušnjo »od zunaj«, povrne k (iz)virusu ter človeško in pisateljsko (do)končno dozori.

V povesti *Cvetje v jeseni* je (do)z(o)relost »visoškega gospoda« prepoznal tudi pisatelj, pesnik in kritik Ivan Pregelj (1883–1960). Leta 1921, ob priložnosti sedemdesetega rojstnega dne Ivana Tavčarja, je v kulturno-literarnem mesečniku *Dom in svet* namreč zapisal, da je »Jesensko cvetje« za Tavčarja isto, kar je za Prešerna *Krst pri Savici* ali so za Cankarja *Podobe iz sanj*. In zraven nekoliko krivično pripomnil, da je avtor »[z] ‚Jesenskim cvetjem‘ [...] vsaj deloma popravil svoj najhujši umetniški greh: ‚Mrtva srca‘«;⁵ tj. tisto knjigo, ki jo je menda tako rada prebiralav Tavčarjeva Franica.⁶

Hkrati je Pregelj izrekel naklonjeno sodbo, da je Ivan Tavčar »naš[,] poleg Jurčiča[,] najmočnejši epski talent«, ter zapisal, da je »čudovito svojstven plod naše zemlje in dobe« in da je sploh »človek svoje podobe in krvi«.⁷ S tem je po eni strani pokazal na izrazito časovno in prostorsko pogojenost, po drugi pa na karakteristično obarvanost pisanja in pripovedovanja, po katerih se Tavčar razlikuje od vseh drugih ustvarjalcev svoje vrste. Kmetijska prvinskost in meščansko naziranje, ki sta navzoča v večini del slovenskih pisateljev kmečkega porekla, sta namreč pri njem združena in prepletena na svojstven, pač *tavčarjanski* način, in nosita povrhu močno avtobiografsko obeležje.

Tavčar piše, vržen na valove življenja, ki ga nosijo in zibajo, visoko dvigajo in globoko spuščajo, ki pljuskuje zdaj burno, drugič rahlo, ki glasno hrumijo in tihotno šumijo, da bi se na posled izlili v literarne besede. Na ta način bi mogli razumeti

5 Ivan Pregelj, »Emil Leon (Ob pisateljevi sedemdesetletnici)«, *Dom in svet*, letn. 34, št. 10–12, 1921, str. 204–206. Bohanec 1985, str. 66.

6 Pregelj 1921.

7 Prav tam, str. 205.

tudi prvo damo slovenske literarne zgodovine Marjo Boršnik, požrtvovalno in nadvse natančno, a obenem tenkočutno raziskovalko in urednico pisateljevega *Zbranega dela*,⁸ v katerem je z mikropozitivistično natančnostjo iskala in našla stvarnih povezav med Tavčarjevim življenjem in delom, s poudarkom na geografskih predlogah za literarna dogajališča in prostore črtic, novel(et) in povesti ter dejansko obstoječih modelov za plejado književnih oseb. To ji je pomagalo, da je rekonstruirala družbeno-zgodovinske, kulturne, ustvarjalne in recepcijske okoliščine nastajanja posameznih tekstov, nekdanje življenjske razmere, vzdušja in mentalitete ter po tej poti sestavila mozaike iz najrazličnejših doživetij in pripetljajev v življenju pisatelja, ki zainteresiranemu bralcu še dandanašnji rabijo kot podlaga za boljše razumevanje Tavčarjevega umetniškega besedovanja.

Boršnikova na nekem mestu namreč pojasnjuje, kako so se pisateljeve »težke notranje krize«, »medsebojna trenja«, »[g]rozote vojne« – a tudi vrhunci sreče – izli(va)li v njegova umetniška dela.⁹ Kakor že Pregelj ob *Visoški kroniki* pričakovano izpostavi umetniško dovršeno povest *Cvetje v jeseni*, v kateri je Tavčar, gledano v širokem risu njegovega pripovedniškega opusa, v elegični maniri vnovič in poslednjič razreševal »travmatično« ljubezensko izkušnjo, ki jo je bil poprej literarno različno, zdaj vročekrvno in bojovito, zdaj liristično mirneje, obravnaval v novel(et)ah in očitno nikdar zares pozabil.

Pri Tavčarju so vsi bistveni elementi pisanja torej dani z njegovim življenjem, zaradi česar bi lahko rekli, da mu je literarno pisanje predvsem prostor poglobljenega doživljanja in zato ne samo najbolj prvinski, ampak tudi najgloblji in

8 Zbrano delo v osmih knjigah, na katerega se bomo morali v nadaljevanju pričujoče knjige večkrat sklicevati, je v uredništvu Marje Boršnikove, ki je k posamezni knjigi prispevala izčrpne znanstvenokritične opombe, izhajalo med letoma 1951 in 1959 (DZS). Sredi šestdesetih let je ista založba poskrbela tudi za drugo izdajo prve, tretje in četrte knjige.

9 Boršnik 21966, str. 481.

najpristnejši izraz delovanja in nehánja. Ali celo nekakšen poskus povzdigniti življenjska nagnjenja in hotenja na višjo stopnjo, s tem pa dati svojemu življenju vsaj na simbolni ravni daljše ali kar večno trajanje.

OD AVRELIJ DO CECILIJ

»Kako ste začeli pisateljevati?« je Izidor Cankar ob neki priložnosti vprašal Ivana Tavčarja. Ta pa mu je povsem ravnodušno odgovoril,¹⁰ da se do njunega pogovora s tem vprašanjem ni »pečal«, in nadaljeval z besedami: »[Č]e danes odgovarjam, se odgovor v glavnem glasi, da zagazi človek v pisateljstvo, da sam ne vem, kdaj in kako.« Potem pa z nekaj več zavzetosti dodal naslednje:

Mene je prišla prva strast na gimnaziji v Novem mestu. Prišel sem tja v četrti gimnazijski razred, zapustivši Alojzijevišče v Ljubljani.¹¹ [...] V Novem mestu sem pričel čitati nemške romane najnižje vrste. V nekem starem leposlovnem listu je izhajala – ne vem, ali v izvorniku ali v prevodu – povest, v kateri je nastopala vdova, neka madama, ki je vodila veliko trgovsko hišo v Smirni in v katero je bil ves svet zaljubljen. Ta madama mi je silno ugajala. Če se prav spominjam, je žalostno poginila, in zategadelj se je še bolj priljubila mojemu srcu. Takrat sem imel prijatelja, četrtošolca Mohorčiča, ki je naš razred pregovoril, da smo izdajali svoj list. Mohorčič me je bodril, da naj za to imenitno glasilo kaj napišem. In res sem v teku enega meseca napisal nekako novelo, ki je pod imenom »Madame Amalije«¹² zlezla v naše glasilo ter je mojim prijateljem, pred vsem pa meni samemu, neizmerno ugajala. Ker mi je takrat maloazijska madama¹³

• 12

10 Najbrž sta si dopisovala in je šlo torej za pisni intervju.

11 Kot vir k Tavčarjevemu šolanju v Ljubljani gl. tudi Jahresbericht des kais. königl. Obergymnasiums zu Laibach: Veröffentlicht [...] vom k. k. Director Dr. Heinrich Mitteis. Laibach: Ign. v. Kleinmayr & Fedor Bamberg; Verlag des Gymnasiums, 1864. V letnem izvestju oziroma poročilu je med dijaki 1. a razreda tudi Tavčar Johann aus Pölland [iz Poljan] (str. 43).

12 Takó, torej z -e, piše v Tavčarjevem odgovoru Cankarju.

13 Obstajala je možnost, da bi se Tavčarjeva velika ljubezen Emilija ob posredovanju ambicioznih staršev, stara šestnajst let, poročila na tuje, v Egipt (Boršnik 1973, str. 73).

tičala še v vseh mislih, je jasno, da je bila moja madama z njo v najtesnejšem sorodstvu. Pozneje se je ta novela – ne spominjam se dobro, kje – vzela v tisk. Od takrat me je pisateljstvo imelo v kleščah, ker ga ni lepšega trenutka od tistega, ko se vidiš prvič tiskanega, in to že takrat, ko si »prvak« v ponižnih šolskih klopeh!¹⁴

V neposrednem nadaljevanju Tavčar Cankarju še razgrne, kako je po »Madami Amaliji« v šesti gimnaziji (v Novem mestu) poslal na Reko na pobudo izdajatelja leposlovnega lista, čigar imena se ne more spomniti, rokopis povesti »iz svoje rojstne vasi, to je iz Poljan na Gorenjskem«, ki jo ima tudi v oddaljeni perspektivi za »čedno« in »prikupljivo« delo. Bila da je to povest »Premola«, ob kateri nekoliko nejevoljno pripominja, da se mu njen rokopis ni vrnil in da ni zanjo od izdajatelja dobil nobenega »darila«. Vendar je odtlej vseeno dalje in »pridno pisaril« na univerzi – in se literarno »šolal« tako ob prebiranju književnosti vsega sveta kakor pod (ne)posrednim vplivom slovenskih literarnih ustvarjalcev. Med njimi Frana Levstika in Josipa Jurčiča ter Fran(čišk)a Levca, četudi v njihovih odnosih ni šlo vselej brez napetosti in razžalitev.¹⁵

Ivan Tavčar očitno ni vedel, da je fragment *Primóle*, »izvirne novele«, kakor jo je podnaslovil in podpisal z več kot zgovornim psevdonimom »Podplegaški«, tj. tisti izpod Blegoša oziroma Blegaša, izšel v 3.-4. številki *Slavjanskega juga* Gjura Klarića,¹⁶ tistega Tavčarju nepoznanega prosilca teksta torej.¹⁷ V »zabavno-podučnem« glasilu je bila objava slovenske novele pospremljena z risbo Ljubljane, ki jo je napravil

13 ■

14 Tavčar v *Iz. Cankar 1960*, str. 48–49.

15 Prav tam, str. 50 sl.

16 In sicer v *Karlovcu* (tisk: Ivan Nep. Prettner), ne na *Reki*. Tavčarjevo oziroma Podplegaškega »izvirno novelo« *Primóla* najdemo na straneh 121–124.

17 Klarić je bil leto poprej izdal prvo številko časopisa, ki je na prvi strani prinesel slike grbov Štajerske, Koroške, Kranjske (Srbije, Hrvaške) in življenjepise Radoslava Razlaga, Lovra Tomana in Janeza Bleiweisa. Da je imel Slavjanski jug odjemalce na Slovenskem, priča dejstvo, da so naročnino zanj zbirali v Ljubljani; poleg Bleiweisa tudi Levstik in Rado Murnik (*Melik 1969*, str. 77).

God. I. 1868. Svezak 3. i 4. Го. I. 1868. Свез. 3. и 4. Leto I. 1868. Zvez. 3. i 4.

SLIKE I PJESMICE.

I.

Liepo ti je, mili bože,
U glavnome živjet gradu,
Gdje uživat sve se može —
Gdje no ljudi živjet znadu.

Tu prozori nakićeni
Zastavami od tri boje,
Tu ti narod uzhićeni
Sa prastare slave svoje.

Al sve rabi tuđe rieči,
Premda svojih ima dosti,
Misle, da su time veći —
Veće ruglo — bog da prosti!

Zato tuđe nek se pusti,
Pa se naški nek govori —
A tko innu rieč izusti,
Jezik mu se ledom stvori!

Primola.

Izvirna novela.

(Podplegaški.)

V v o d.

Stari Primož sedi v slabo razsvetljenej sobi. Oko se mu bliska i srdito gleda krepkega mladenca, kateri mirno njemu nasproti sedi.

— Alj si trdno sklenil kljubovati svojemu očetu? — zavpije starec — če bi to šlišala tvoja ranjka mati, še v grobu bi se obrnila. Tedaj me ne vbogaš?

— Nemorem, oče, nemorem, — boječe odgovori mladenec.

— Meniš tedaj, da sem te zato zredil, zato se potil, zato zapravljaj svoj denar, da si goljuf, bogotajec i Bog ve, kaj še? Le pojdi na Dunaj v tvoj raj, povem ti pa, ne dam ti venarja več, nehvalježež!

Sin pobesi oči, jeze ga oblije rudečica, vendar ne zine besedice; to starca še bolj vname, zadere se s hripovim glasom:

— Poberi se mi izpred oči, da ti ne kolnem i ne oskrunim sponina tvoje matere, poberi se!

V svojem srdu ni čutil, kako je zapustil sin sobano. Drugo jutro je odrinil na vseučilišče.

I.

O Vrba, srečna, draga vas domača
Kjer stoji hiša mojega očeta!

Prešeren.

Spomladansko solnce se je bližalo k zatonu, se zadujimi žarki je obsevalo vaški zvonik v P^a. Delalci se vračajo z polja, pastirji podijo svoje čede proti vasi i protihrnilo je petje mlilih ptic: narava zavila se je v tihoto, le šumljenje bližne rečice, pa trde stopinje potnikove čule so se v tihoti. Potnik bil je mladenec, kakih i dvajset let star, oblečen v gosposko suknjo. Črna brada mu obsenčeva obraz, ter mu daje izraz žalosti i zamišljenosti. Počasi koraka po cesti, ktera je peljala v vas, ter večkrat globoko vdiha. Cesta se zavije i pred njim leži v dolini domača vas. Osupnjen obstane a solze mu zatitirajo v očesih.

— Že tri leta nisem te videl, draga domačija, mnogo si spremenila svojo obleko! Oh! Kako srčno te ljubim! —

Mladenec ni bil nihče drugi, kot sin starega Primolža. Oče mu je v mladi, odpustil mu na smrtnej postelji njegove pogreške, ter mu izročil vse premoženje; teden prej, kot je mladenec korakal proti vasi, izročili so ga hladne zemlji. Zapustil je sina, kterega so z očetovim imenom krstili i sedemnajstletno hčerko Barbiko. Mladi Primož pospeši svoje korake i kmalo dospe v vas. Srce mu tolče, ko zagleda rojstno hišo, zunaj gradil

najlepše poslopje v vasi. Stopi v hišo, družina ravno večerja. Plašno gledajo prišlega kosmatina, nihče ga ne pozna. Ko jih pozdravi i nekoliko besed spregovori, skoči mlada deklica v vežo.

— Primož! Primož, moj brat, — oklene se ga ter mu poljubuje lica. Strastno pritise mladenec deklico na prsi, ~~može~~ jej gleda v modre oči, — še govoriti ni mogel! Bil je to prvi večer v domačej hiši, — tri leta že ni spal v njej!

Drugo jutro napoči, gore i snežniki orumenovali so v izhajajočem solncu. Primož vstane, odganjali so mu spomini na preteklost spanje celo noč, odpre okno svoje spalnice, ter srka radostno jutrnji zrak. Na dvorišču gibal se je že vse, družina odpravljala se je na polje z orodjem. Prvi hlapec Miha, ki je za dtaj bil mesto gospodarja, opazi Primoža, hoče mu tedaj, kakor poprej očetu, naznaniti, kaj bodo delali danes.

— Dobro jutro, Primož, — ga pozdravi stopišvi v sobo. Mihov glas ga probudi iz globoke zamišljenosti; obrne se k njemu i pravi:

— Kaj bi rad, Miha? —

Miha nekoliko časa molči. Ni vedel, alj bi ga vikal, alj tikal? — E kaj bi ga vikal, saj sem ga pestoval, misli si i reče:

— Hotel sem ti le povedati, da bomo danes sadi v lazu krompir, če bodeš prišel, kaj pogledat.

— V laz ne grem, pa ti ondi gospodarji, Miha.

— V dolgih travnikih bomo kosili otavo, ko bi kaj pogledat prišel!

— Bode pa Barbika prišla, le pojdi, le Miha!

— V „njivah“ bodo orali; zadnjo nedeljo rekel mi je Brentež, da bi sivec rad kupil; dobro bi tedaj bilo, da si tudi ti zraven, ko jih danes ogledat pride v „njive“!

— Bodem pa prišel, če je ravno treba!

Miha godrnjaje odide: Slab gospodar, kter se mora toliko prositi!

Primož gleda za odhajajočim i napolni mu radost srce: Kako sem zamogel vendar toliko časa živeti med pustimi zidovji; sedaj še le vem, kaj je domačija! Barbika prinese zjutrk.

Za nekaj časa odpravi se proti „njivam“, da bi govoril z mesarjem. Steza, po kteri je šel, peljala je memo vode, ptice so pele v grmovju i polje je mrgolelo pridnih ratarjev. Po stezi primaha Primožu že znan obraz moža, v lice nekoliko zabuhlega i razmršenih las. Čez ramo je vrgel kamizolo. Opira se na debelo gorjako. Ni bil ravno star; dostikrat je sam pravil, da jih nosi komaj stideset na hrbitišču; to so mu povedali

češki krajinski slikar in grafik Julius Mařák (1832–1899), ter podobama Vodnikove in Prešernove rojstne hiše (za povrh je ista dvojna številka časopisa v slovenščini prinesla pesmico *Spomin* in »izvirno veselo igro v dveh činih« *Lahkournna Emica* Ljudevita Tomšiča, medtem ko je bil v okviru razgleda po jugoslovanskem prostoru objavljen prispevek »Slovenske nošnje« z risbami noš izpod rok risarja A. Schreiberja).¹⁸

Tisto, kar skuša zrelejši Ivan Tavčar ob poizvedovanju Izidorja Cankarja rekonstruirati v časovni oddaljenosti, so torej motivacije in (iz)viri lastnega ustvarjanja, ki segajo kar najgloblje vanj. Madama Amalija je mlademu, vzhajajočemu pisatelju namreč *tičala v vseh mislih*, s čimer je dovolj jasno nakazana najtesnejša povezava med istoimensko, domnevno (naj)zgodnejšo novelo in za Tavčarja usodnim življenjskim doživljajem. In četudi bo pozneje sijajna poznavalka Tavčarjevega življenja in dela Marja Boršnik prepričljivo pokazala na več netočnosti v Tavčarjevem izjavljanju – med drugim na to, da zgodba o Amaliji, ki je resda začela nastajati v času, ko je njen avtor gulil gimnazijske klopi, a je v izpiljeni obliki ugledala luč sveta šele v času njegovih univerzitetnih študij, ni ne prvo objavljeno delo ne čisti začetek njegovi poti kot pisatelja¹⁹ –, pa tudi na nekatere netočnosti v izjavljanju svojega predhodnika, odličnega literarnega zgodovinarja Ivana Prijatelja,²⁰ ki da je, »[z]avêden po pisateljevi trditvi Izidorju

• 16

18 Na zadnjih straneh Slavjanskega juga je bilo natisnjeno obvestilo o izidu tretjega dela Cvetnika slovenske slovesnosti (*J. Blaznik, Ljubljana*) in četrtga zvezka v zbirki *dramskih del Slovenska Talija, ki je prinesel igri Dobro jutro in Bog vas sprimi*.

19 Pač pa začetki pisateljske poti poznejšega »visokega gospoda« segajo v leto 1863 (*t. i. prvo dobo leposlovnega ustvarjanja*), ko je kot četrtošolec nastopil v dijaškem rokopisnem listu Slavec (*od tu je denimo pripovedni spis »Tolovaj«*), medtem ko je med letoma 1864 in 1867 po ugotovitvah Boršnikove, ki je ob njegovih pesemskih in črtnih objavah preučevala jezikovno-pravopisne, glasovne in stilistične značilnosti (*in odmike od knjižnega standarda*), nastopal tudi v Slovenskem glasniku v Celovcu (*Boršnik* ²1966, str. 473–474; *Boršnik* 1973, zlasti str. 40 sl.; *Boršnik* 1980).

20 Tudi domačega učitelja Tavčarjevih otrok.

Cankarju«,²¹ začetke njegovega literarnega snovanja postavil v novomeška leta, ne gre nikakor spregledati pisateljeve (samo)volje. Ko namreč Izidorju Cankarju – najbrž namenoma in z vso pravico – ne omeni svojih še zgodnejših objav v celovski literarni reviji *Slovenski glasnik*,²² ampak za začetek, se pravi nulto točko literarnega ustvarjanja, vzame in kot svojo pisateljsko iniciacijo razume – nič drugega kot Amalijo. Oziroma Avrelijo, kakor se je dejansko glasil prvotni naslov besedila.

Genezo te Tavčarjeve »začetne« novelete nam je prvi odstrl Ivan Prijatelj v prvem zvezku *Tavčarjevih zbranih spisov* leta 1932, s katerimi je po istem uredniškem principu, ki ga je bil uveljavil že pri zbranih spisih Josipa Jurčiča, uresničeval načrt izdajanja klasikov slovenskega realizma. Samo da se je »projekt« Tavčarjevih zbranih del pod njegovo taktirko začel s šestim zvezkom, v katerem sta bila leta 1921 poobjavljena *Cvetje v jeseni* in *Visoška kronika*, saj je pisatelj, »takrat že nezdravljivo bolan in sluteč, da zori smrti, sam želel videti ti dve svoji najljubši povesti v knjižni izdaji.«²³ A obrnjeni vrstni red v izdajanju Tavčarja ima svoj smisel, saj nas zadnji izdani zvezek s številko ena posrečeno povrne na začetek njegovega snovanja, ki pa nosi v sebi kal vsega poznejšega pisanja in od koder se skozi Tavčarjev pisateljski opus kot rdeča nit vleče že tu načeta téma – recimo kar čiste ljubezni.²⁴ Se pravi,

21 *Boršnik* 1973, str. 46.

22 Tudi ne svojih prvih rokopisnih objav v šolskem glasilu, ki so same po sebi zanimive in jih je Boršnikova morala upoštevati pri pojasnjevanju geneze del, vendar se Tavčarju niso zdele pomembne v celoti njegove ustvarjalnosti. (Za izvirnik prvih Tavčarjevih sestavkov v dijaškem glasilu Slavec gl. zlasti *Boršnik* 1973, str. 54.)

23 Tiskovna zadruga v Ljubljani mu je ustregla, kar je bilo obenem darilo za sedemdeseti jubilej. Šestemu zvezku je nato sledil peti zvezek itd., dokler se ni izdajanje v dobrih desetih letih torej zaključilo s prej omenjenim prvim zvezkom, v katerem je tekst o Amaliji. Urednik (*Prijatelj* 1932, str. 449–450), ki si je ob strinjanju avtorja dovolil rahlo »modernizirati« njegov literarni jezik, je preambiciozno načrtoval poseben (sedmi) zvezek, ki bi prinesel Tavčarjeve publicistične (politične) članke in govore ter korespondenco z biografsko skico in literarnozgodovinsko študijo.

24 Prim. tudi *Boršnik* 1980.

da se Ivan Prijatelj ne moti tako zelo, ko se (po Boršnikovi) pusti »zavēsti« Tavčarju, kajti nastajanje »izvirne novelete« o Avreliji v novomeški dobi se hkrati časovno prekriva s prvo objavo Podplegaškega v Klaričevem časopisu, torej z izidom natisnjene besedila (in Tavčar se je pomena natisnjenih črk zavedal!), ter s tem naznačuje deklarativni vstop pisatelja v kulturno-literarno javnost. V tej luči se tudi zmanjšuje vrednost v široki zavesti utrjenega podatka, po katerem je Tavčarjeva prva objava »historična podobica« *Dona Klara*, ki je bila leta 1871 priobčena v *Slovenskem narodu*, saj je tekst o Amaliji, ki sicer izide (še) 1875, po svoji genezi vendarle starejši od nje.

• 18

Od Ivana Prijatelja o Tavčarjevem »prvencu« tudi izvemo, kako je v pisateljevi zapuščini našel »prvi rokopisni koncept« o madami in »še en bolj definitivni zapis iz gimnazijskih let«. ²⁵ Prvi rokopisni zasnutek, ki je opremljen z naslovom *Avrelija* in mu manjka nekaj strani, se kot v mariborski literarno-znanstveni reviji *Zora* maja 1875 objavljena noveleta začne z melanholičnim in prečudno harmoničnim opisom zidov Gabrške graščine, ²⁶ katere skale so obraščene z mahom in ki ima gotska okna in stolpiče. Sledi izpoved pripovedovalca, ki to zidovje strastno ljubi, zaradi česar se, ko ga oče odmeni za uk na gimnaziji, nikakor ne more ločiti od domačije. Seveda v resnici ne gre za domačijo, ampak za njó in nje »krasne oči« in pogled. Konec rokopisnega koncepta vsebuje podobo Avrelije v trenutkih, ko jezdi svojega konja oziroma ponija in šepetajoč Ivanu (!), naj jo z Elizabeto ²⁷ še obiše, izgine skozi visok portal stare graščine. Tega prizora drugi, »bolj definitivni zapis« ne vsebuje več, saj se je avtor odločil prvi koncept

²⁵ *Prijatelj* 1932, str. 453–459.

²⁶ *Iz znanstvenokritičnih opomb Boršnikove k prvi knjigi Zbranega dela izvem, da se je pisatelj tu najbrž navezoval na nekdanjo graščino na vrhu Tabra v rodni Poljanski dolini, kjer so bile že za časa njegove mladosti ruševine. Poimenoval da jo je bodisi po bližnji Gabrški gori (severovzhodno od Poljan) bodisi ji je nadel ime po vasi Gabrk, ki se nahaja med Škofjo Loko in Poljanami (Boršnik ²1966, str. 474).*

²⁷ *Svojo sestrico, poznejšo literarno Elizo.*

redigirati. Ohranil je torej začetek, ki vsebuje lirizirani incipit z umestitvijo zgodbe v njegove domače kraje, zasnovo in zaplet dogajanja do momenta, ko se pisatelj alter ego Janez oziroma deček Janezek²⁸ s študija vrne v domače kraje, ter njegovo doživetje ob zvokih glasovirja, ki prihajajo z graščine in so igranje »grajske Avrelije«, ki študenta znova zvabi k sebi, s čimer se ta drugi »zapis« novelete tudi konča.

Če pritegnemo v razmislek natisnjeno različico besedila, ugotovimo, da predstavlja svojevrstno nadaljevanje dogajanja. V njej pripovedovalec (po vrnitvi) naslednjega dne obišče gradič, ob čemer mu družbo dela sestra Eliza. Nato pa sledijo njegove vsakodnevne poti k dekletu, ki jo je bil medtem preimenoval v *Gospo Amalijo*;²⁹ skupaj jezdit, on ji prinaša cvetja, izdelujeta herbarije, družno se sprehajata po grajskem logu in okolici, dokler dekle nekega dne ne postane žalostna in boječa in napove, da bo umrla. On pa jo poljubi »v cvetoča lica«. Zaključek natisnjene »novelete« ohranja tudi podobo dekleta na konju, vendar je iz njega obenem čutiti ne samo vso pezo nedosegljivosti srčne izbranke – Amalija se s konjem približuje prepadu, dokler ne izgineta v globini, kar ima določeno simbolno vrednost –, temveč tudi nekakšno dušno pomirjenje. – Morda ni odveč dodati, da se je Tavčarjeva srčna izbranka Emilija Garz-Terpinc s šestindvajsetletnim trgovcem Johanom Baumgartnerjem omožila ravno v letu, v katerega je pisatelj datiral nastanek novelete, in sicer 14. maja 1867, stara sedemnajst let.³⁰

28 Med mestom in domačimi kraji se v spoznanju, da med njimi ni mogoče do konca podreti vseh meja in zidov, giblje tudi protagonist istega imena v Tavčarjevi povesti *Cvetje* v jeseni, s čimer se med deli Tavčarjevega opusa prav tako tkejo »genetične« povezave, ki segajo k matriki iz najzgodnejših let pisateljevega ustvarjanja.

29 Tak je namreč naslov besedila v Zori in v ponatisu v prvem zvezku *Povesti*, ki jih je Tavčar založil sam in sta jih leta 1896 začela v Ljubljani natiskovati Ignac pl. Kleinmayr in Fedor Bamberg. Pri slovenjenju izraza »madama« v »gospa« in razvrstitvi besedil v ponatisu v *Povestih* je imel prste vmes Tavčarjev nekaj let starejši sodobnik Fran Levec, saj je zgodba o Amaliji namesto na prvem mestu pristala na četrtem, in sicer za »noveleto v pismih« Bolna ljubezen (gl. še Boršnik² 1966, str. 475).

30 Boršnik 1973, str. 83.

»Tako je preminila gospa Amalija, kakor gine mladi cvet, ki ga odnese voda,«³¹ zaključuje svojo zgodbo literarni Ivan, Tavčarjev alter ego, čemur sledi epilog, pospremljen z verzi iz pesmi *Bleško jezero*³² Dragotina Dežmana, ki posrečeno povzemajo razpoloženje novelete, v kateri ne gre za nikakršno odpoved ali resignacijo. Kajti tudi potem ko Amalijo, ki ji je bila usoda nemila, izročijo črni zemlji, ona naprej živi v srcu svojega občudovalca. »Njen pravi spomenik pa mi je v srcu«, pravi pisateljev rezoner, s čimer se njegova in po tej poti Tavčarjeva ljubezen do Amalije, ki je literarna Emilija, prvič čez prag smrti prelije v večnost – in s tem anticipira »Jesensko cvetje«, kjer se bo to zgodilo znova in zadnjič.

• 20

Ali še vedno ljubim staro zidovje; kadarkoli mi čas pripušča, hodim v domačo vas ter od ondod obiskujem znane kraje, pri tem pa me spremljajo vedno misli na ubogo Amalijo. Če zapazim pred sabo cvetko, se urno ognem, da bi ne stopil nanjo, saj je ona cvetje tako srčno ljubila. Ležem v travo, poslušam bobnečo reko in zrem v modrojasno nebo. Iz vsakega oblačka se mi zdi, da gleda njeno čarobno oko na me ter se mi smehlja njen angeljski obrazek.³³

Pravzaprav imamo pri tekstu o Amaliji opraviti s Tavčarjevim *pratekstom*, iz katerega bodo izšli poznejši oziroma prihodnji teksti, med katerimi zato obstaja nerazdružna povezava in jih je mogoče razumeti kot sestavne dele iste celote, telesa, v katerem je malone vsak delček povezan z drugimi delčki prek živcev, mišic, vrvic.³⁴ Povedano še drugače, *Gospa*

31 Tavčar 1896, str. 190. Da bi imeli v kar največji meri pred seboj avtentičnega Tavčarja, bomo vselej, ko bo to mogoče, uporabili že omenjeno in v pisateljevi samozaložbi izdano zbirko *Povesti v petih zvezkih* (1896–1902).

32 »Če srca rana se zbudi, / Če v družbi mi ostati ni, / Bo ribica mi naznanila, / Kje ljubica se je vozila.« (Prav tam, str. 191; za izvornik pesmi gl. Pesmarica, 2, razširjena izdaja, ur. Jakob Radoslav Razlag, Maribor: Skaza in drugovi, 1872, str. 164.)

33 Tavčar 1896, str. 191.

34 Metafora pisateljskega opusa kot telesa je povzeta po Harryju Mulischu (v nem. prevodu *Selbstporträt mit Turban*, München: Hanser, 1995; v izvorniku *Zelfportret met tulband*).

Amalija predstavlja začetek vsebine Tavčarjevega pisateljskega ciklusa, nekakšen *izvorni tekst*, vsebujoč vse ključne elemente, ki bodo v prihodnjih besedilih istega ciklusa stopali v različne odnose. Tako že v njem v sicer rudimentarni – in vendar očaravajoči – obliki zasledimo podobo milega obraza dekleta, ki pripovedovalca s pisateljevim imenom spominja na angelca in bo skozi leta prerasla v monumentalno podobo Presečnikove Mete – ali Cecilije z Jelovega brda. Prav tako sta poleg usodnega doživetja vélike ljubezni tu še pisateljeva oziroma pripovedovalčeva težnja po ubiranju korakov v široki svet na eni strani (tiskana objava *Madame/Gospe Amalije* je iz časa, ko je zaključeval univerzitetni študij prava na Dunaju in se ravno vrnil domov ter nastopil službo odvetniškega pripravnika pri R. Schreyu v Ljubljani) ter na drugi strani vsaj enako močna težnja po krepitvi vezi s Poljansko dolino in vso rodno deželo pod Blegošem.

Slednja se kaže ne samo v umeščanju pripovedovanega v dobro poznani, domači prostor, ampak tudi v pripovedovalčevem iskanju zavetja v tamkajšnji neumrljivi prirodi. V zaključnih vrsticah *prateksta* se pripovedovalec tako, kakor se tok reke preusmeri v eno ali več novih strug, (pre)usmeri v čúd narave, ki jo plastično ponazarjajo oblački, nebo, bobnenje reke ali cvetje,³⁵ ki so ne samo odraz navzočnosti Nje, temveč imajo to moč, da ga lahko obdarijo z novimi in svežimi energijami. In to ne zgolj v literarnoustvarjalnem smislu, ampak do te mere, da se je zmožen in voljan vrniti v širnejši svet, kjer si je zadal uresničiti še mnoge druge načrte.

V razpetosti med svetom in domom, odhajanjem in vračanjem lahko prepoznamo vzporednico k uvodoma omenjenemu antagonizmu med mestno civilizacijo in naravo, mestnim in kmetskim, ki pri Tavčarju osmotsko prehajata

35 Tavčar je občutljiv za vizualne in slušne dražljaje (červavno se ni imel za muzikalnega človeka (gl. pogovor z Iz. Cankarjem)), kar rezultira v njegovih literarnih opisih z močno izraženo vizualno in/ali zvočno komponento, ki pri bralcu vzbuja/ta vtis videnega in slišaneega.

Izhaja l. in 15. dne
vsakega meseca.
Rokopisi ne vračajo se.

Časopis zabavi i poduku.

Stoji na lelo:
rečom po o fortinor,
lajšnem po z fortate.

Štev. 9.

V Mariboru 1. maja 1875.

Tečaj IV.

Pregled. Poezije: Domovini. Pevajoča roža. Moja ljub. zen. Pod oknom. — Madama Amalija. — Iz zapiskov slovenskega umetnika. — Voliki Novgorod. — Francozi in Francoziže. — Narodna pravljica: Trije bratje. — Jules Verne. — Drobnot. — Listnaka.

Domovini.

Bedensk.

Dokér bom živ, ne uchem te ljubiti,
Prod mora počit' v prsti mi sreč!
Ves čas življenja za-te se truditi
Edine so in bodo mi želje.

Popred se Triglav mora ves razsuti,
Jadransko morje dvignit' se v nesugi.
Tolažni angel vrag postati ljuti —
Kakor ljubiti neha te sreč!

Prej siva skaia bo rodila sina
Tam, kjer robčovi godi v zrak štrle,
Kakor ljubiti, mila domovina,
Bo moje néhalo te kdaj sreč!

Pevajoča roža.

L. Pesjakova.

Jaz pevajočo rožo vem prekrásno,
Pomladnini odeto všemí čári:
Nebeski ognji lice njeno žári,
Izbrala je unetejnost si jasno!

Za sladko srečo se ne méni čásno,
Unika nje vabljivej se prevári:
Gočje in slast, ki v sreči nam vihári,
Izliva le si v pesem divnoglasno.

I množica, ki pórke sóze toči,
Ker ganeno je sree jej zavzeto,
Ukánja nepremáganaj se móči.

A njéno bitje, vse ponižno, vneto,
Živi le muzam, upajoče vánje,
Ter svoje dovršnje svéto zvánje.

Moja ljubezen.

Janko Leban.

Vesél vrtar drovó si ogleduje
Na vrtu v spomlad s cvetjem pokrito,
Ki mu za trud ovóđe plemenito
Na jésen podeliti obetuje!

Pa črni prihité oblaci, vanje
Na zemljo plóha se, vihar srdito
Odnese cvetje jedvá razvito,
Ah! in zastónj se kmet nad'jai sadú je. —

Prav taka je z ljubavjo mojo bila:
Dvakrát desét je mesecev cvetela,
In 'že sem upal, da ne bo zvenela.

Nesreče slana ko jo je vmorila.
Zastónj je trud moj bil, zastónj vsa náda!
Cvéc bila je lep, brez vaega sáda!

Pod oknom.

M. B.

Pri oknu si slonéla,
Ko jaz sem mimo šel;
Prekrasno si zapéla,
In slušal jaz vesél.

Očaran sem te gledal,
Ti gledala na mé,
Pogled mi tvoj povédal,
Da misliš oj! na mé.

Ljubó se namsehjala,
Namsenhil se i jaz;
Od takrat boš ostala
Mi v sreču vsaki čas.

Madama Amalija.

Izvirna noviceta. Spisal Emil Leon.

I.

Na grajskem vrhu sred vas,
Prelepa rola več eveta,
Najlepša izmed roč pa je
Ljudmila, s groza mlada kći,
Ivana Zupana.

To so mi stari zidovi, ti zidovi gabrške graščine: z mahom obraščene skale, gotiška okna i pa še le ti dolgočasni stolpčki na oglih! Prav tam v zadnjem kotu doline čepi med gostim drevjem, brez leska i bleska, temnorjavo, melanholično, žalostno zidovje. Ali mir vlada tu i prečudna harmonija tihote obdaja kraj čez i čez, ter topi sree v čase pretekle, starodavne.

Še mlad, še otrok sem bil, a vže sem strastno ljubil to zidovje. Sam nisem vedel, zakaj lazim le zmiraj k stari graščini, sam nisem zapazil, kako sem prišel tija, pri pričii bil sem pod stolpčki starega Gabrka.

Doma povpraševala me je skrbna mati vselej:

„Kje si pa bil zopet?“

„Pri starem gradu, mati!“

Čudila se je, ter me gledala tako skrbno i ljubezno, da mi je veselja igralo sree.

„Kako, da zmiraj tjakaj zahajasz?“

„Stara graščina je tako lepa, tako krasna!“

I dobra ženica se je nasmijala i me bila vesela.

Kmalu me je osoda vrgla iz domače vasi, prišel sem mej svet. Videl sem gradove i krasne palače, a spomnivši se starega Gabrka sinila mi je vselej solza v oko. Še vedno sem ga ljubil i ni preteklo leto dnij, da bi se ne bil vozil po ozki dolini, v kateri je stanovala moja mati, v kateri je stala domača vas i ono pusto zidovje.

Tako sem bil tudi leta . . . na spomlad doma. Bil sem tedaj ravno vstopil v univerzo, soč še mlad i skoraj še otročje postave.

Drugo jutro gualo me je vže k graščini. Bil je še vedno isti stari Gabrk. Okolica še ista; samo potje bili so posuti novim belim peskom i gredice označene. Radosten sem šetal okrog, na vsakem znanem mestu nekoliko časa postajal, ter se prepuštal nekdanjim spominom.

Pogledal sem v visoka gotiška okna; krasne preproge videl sem v njih i nekdo je igral v sobi na glasovir.

Kdo mora to biti?

Ko sem prišel domu, povprašal sem radovedno:

„Mati, sedaj nekedo stanuje v gradu, v gosposkih sobah?“

„Da, gospá Amalija.“

„Kdo pa je ta Amalija?“

„Gabrska posestnica.“

„Kdaj pa je prišla sim?“

„Pred letom dnij se je pripeljala. Živelá je nekoliko časa tihó, potem pa je pričela večkrat jezdariti po polji, na malhenem, belem konjčku.“

„Ali je mlada ali stara?“

„Mlada i lepa kot mleko i kri.“

Odslej sem večkrat mislil na lepo Amalijo i da odkritosrčno povem, pogosto sem zahajal k starem zidovju. Ondi sem nabiral (bil sem prirodoslovec) cvetje, kterega je tam bilo dosti i čudnega.

Nekega dne začujem iz daline peket konjskih kopit.

„To mora biti Amalija!“ dejal sem sam pri sobi i kri mi je silila v sree.

Med drevjem zabiskala je modra obleka i po poti, meni ravno nasproti prijedila je mlada gospodična. Bila je še jako mlada, i morala je komaj nekaj let stareja biti od mene. Jezdila je dobro rejenege ponija i obleka jej je bila tako dolga, da se je skoraj zemlje dotikala. Na glavi je imela širok florentinski klobuk, izpod katerega so se sipali črni kodri na rame, v belih ročicah pa je spretno držala lični vajeti.

Jaz jo pozdravim. Nasmehnila se mi je, ter priklonila glavicó, potem pa se hipoma skrla za drevje.

Čudé se zrem za njo. Take si nisem mislil „gospó“ Amalije.

V nedeljo sem jo zopet videl. Prijedila je k cerkvi i med mašo je stari sluga vodil ponija za uzdo blizu božje hiše.

Potem je pretekel zopet teden. Večkrat sem zahajal k starem Gabrku, ali nje nikedar nisem zapazil. Mnogokrat sem slišal igranje skozi visoka gotiška okna, ali nikedar ne konjskega kopita iz daline.

Nabiral sem zopet evetje v logu blizu grada. Bil je jasen, solnčen dan, ali vendar je od severne strani pihala precej hladna sapa.

Tedaj pa sem začul zopet znani peket. Tudi danes prijedila mi je nasproti. Sapa potegne i krasni florentince pade v pesek, kodri pa ji zavirajo v zraku.

V hipu sem blizu nje, poberem slannik, ter ga jej s poklonom podam.

Nasmijasz se mi ga vzame, ter si ga pritrsne na glavicó rekoč: „Hvala Vam, dobri prijatelj!“

Jaz sem se zopet poklonil i pregovoriti nisem vedel kaj. Še je šepnila:

„Obiščite me jutre; drago mi bude!“

Potem pa je vdarila s palčičó konjčka i v hipu odjedila mi izpred očij.

II.

Tak je stala, tak je mila,
Kot bi rože dihalo.
Cegraz.

Drugo jutro podal sem se v grad. Čudna groza me obhaja, ko stopim mej visoka vrata. Na dvorišču je stal oskrbnik, ter mi na vprašanje čemerno odgovorjal, da je milostiva doma. Srčno stopam po stopnicah i po svitlem hodu pridem do prvih dverij. Bile so odprte. V sobani gardinami prepreženi, sedela je madama Amalija. Nosila je belo obleko. Bila je prečudne krasote.

Hitro je vstala, ter mi šla nasproti.

„Pričakovala sem vas vže“, dejala je prijazno.

Vsedla sva se i nekaj časa govorila.

Potem pa je vstala, ter me vodila po visokih stanicah, ter mi vse razkazovala.

Pejjala me je tudi v grajsko kapelico. Ondi je tihó pokleknila v stol i molila. Strme sem zrl na njo, ko je tako molila i sodil iz nje obnašanja, da ni srečna.

Madama je vstala, ter mi kazala umetne slike po stenuh. Ko je nekoliko očečila oltar, vrnila sva se tihó v prvo sobo nazaj.

Ko se poslovim, dejala je:

„Malo vas spremim.“

I potisnila si je slannik na kodre.

drug v drugega. V noveletu *Gospa Amalija* je to prav tako nakazano z motiviko poti oziroma popotovanja, ki Amalijinemu (poprej Avrelijinemu) občudovalcu Ivanu oziroma Janez(k)u omogoča širjenje obzorij (da bi si pridobil vednost, mora namreč za nekaj časa oditi stran), a tudi nenehno vračanje k (iz)virom in s tem k samemu sebi. Podobno, kakor se bosta nekoliko pozneje v *Mrtvih srcih* ali *Cvetju v jeseni*, če navedemo le dva primera, k (iz)virom vračala Janez in Bogomir. Tisti »lep[i], mlad[i] in neoženjen[i] človek«,³⁶ sin in vnuk Vida in Gregorja Lesoveja, ki se odloči odkriti zgodovino mrtvih src na Višavi in Nižavi, v rojstnih krajih svojih prednikov, medtem ko mora Janez zapustiti svojo odvetniško pisarno, Ljubljano, najlepši ljubljanski vrt in družbo častitih prijateljic ter se odpraviti tja, kjer ima svoje večne korenine slovenski narod.

Vse naštetu, torej navidezno protislovje med vasjo in mestom, zatekanje k prirodi, prostorsko umeščanje dogajanja in avtobiografskost protagonistov, kaže na navzočnost Tavčarjevega »jaza« in obstaja v ozadju kot (filmsko) platno, na katerega so projicirani tako čutenja in želje kakor življenjska hrepenenja in prizadevanja pišočega, ki določijo poetsko strukturo Tavčarjeve oziroma tavčarjanske pripovedi. V tem duhu bi mogli razumeti pronicljivo premišljanje literarnega in kulturnega zgodovinarja Igorja Grdine, ko v biografskem portretu o »visoškem gospodu« ugotavlja, da Tavčarju literatura »ni bila [v prvi vrsti] literar[ni] oz. umetniški, ampak situacijsko-eksistencialni problem«,³⁷ ter pokaže na povezanost med njegovimi življenjskimi izkušnjami, čustvi ter umetniškimi prizadevanji.³⁸ V Tavčarjevih črticah, podobicah, novel(et)ah, povestih ter kar je drugega umetniškega pisanja je zato mogoče (raz)videti bolj ali manj jasno avtorsko kretnjo, ki se vpisuje na različne nivoje vsebinske strukture pripovedi,

³⁶ *Tavčar 1902, str. 1.*

³⁷ *Grdina 2015, str. 9.*

³⁸ *Prav tam, str. 12.*

tavčarjansko občutenje ljubezni in življenja njegovega (in skozi ponovna branja vselej tudi našega) sveta.

CHER JEAN IN EMILIJA

*Je od vesel'ga časa teklo leto
dvakrát devetsto pet in šestdeseto.*³⁹

Najosebnejših, intimnih in globljih notranjih pobud so zlasti za Tavčarjeve začetn(išk)e pripovedi iskali že starejši literarni zgodovinarji, med njimi med prvimi Ivan Prijatelj, ki je imel še to srečo, da je Tavčarja osebno poznal. Čeprav je *Gospo Amalijo*, ki ji je kot strokovnjak nadel vrstno oznako »začetniška črtica«, predvsem skušal estetsko ovrednotiti in je prišel do ugotovitve, da je ta Tavčarjev poskus »[h]udo sentimentalen in raznežen«, je v njej prepoznal povsem stvarnih, biografskih predlog. Piše, kako je pri Amaliji »jedva« in »rahlo« že »naznačena prva ljubezen dečka«, medtem ko da je Tavčarjeva zazrtost v »čar davnine starih gradov« podedovana od pisateljskega predhodnika Jurčiča. Stvarni motivaciji za pisanje je literarni zgodovinar primešal prirojeni dar pisatelja in bujno domišljijo, izpostavil je inventivnost pri izbiri snovi in »razgibano ter nad vsakdanjost privzdignjeno dikcijo«, ki naj bi se odražala zlasti v Tavčarjevem zanimanju za izjemne, močne, od strasti razvnete značaje, zapletene v usodepolne konflikte.⁴⁰

Literarna zgodovinarica Marja Boršnik pa je v istem kontekstu opomnila na Tavčarjevo dogodbo iz deških let (naštel jih je bil do tedaj štirinajst ali petnajst), ki se je presenetljivo hitro preselila v njegovo literaturo – in mu torej postala literarni problem, s tem pa tudi prostor njegove eksistencialne zadrege na eni ter literarnoumetniške sprostitev na drugi strani.

39 Aluzija na Prešernov sonet *Je od vesel'ga časa teklo leto, ki je pri Prešernu dvakrát devetsto tri in trideseto, pri Tavčarju pa dvakrát devetsto pet in šestdeseto, torej leto 1865, ko se je zagledal v svojo Emilijo.*

40 Prijatelj 1932, str. IV–V.

V času, ko je bil dijak na nižji gimnaziji v Ljubljani (1863/64–1865/66),⁴¹ se je Tavčar, ki je tedaj ne samo prvič in za daljši čas prišel v narodno prestolnico, ampak tudi v njemu tuje okolje, namreč zaljubil v Emilijo Garz (1849, Dunaj–1884, Ljubljana). Če smo natančnejši, se je to zgodilo, ko je teklo *dvakrát devetsto pet in šestdeseto*. Občudovana in ljubljena Emilija je bila uradno posvojenka, dejansko pa nezakonska hčerka industrialca in organizatorja kmetijstva Fidelisa Terpinca (1799–1875), med drugim strica prve slovenske pisateljice Josipine Turnograjske (1833–1854).⁴² Terpinč je »v skrbi« za (po)hčer(jen)ko dodatno »poskrbel« tudi za to, da Tavčar četrtega in petega gimnazijskega razreda ni mogel več izdelovati v glavnem mestu Kranjske, ampak so ga mimo njegove volje poslali na frančiščansko gimnazijo v Novem mestu (nem. *Rudolfswerth*), kjer mu je bil v moralno in finančno oporo očetov brat Anton, saj je bil ravno tedaj z dekretom knezoškofa Jerneja Vidmarja iz Ljubljane premeščen na dolensko Rako.⁴³ Ivan Prijatelj pa v zvezi z isto zadevo pojasnjuje, da je moral »živahni deček« ljubljansko Alojznico, kjer je s priporočiloma obeh stricев duhovnikov, omenjenega Antona in Ignacija, stanoval v drugem in tretjem letniku nižje gimnazije v Ljubljani, zapustiti za kazen, ker se je ponoči skrivaj izmuznil iz zavoda, preplezal vrtni zid in se odpravil na Fužinski grad, k Emiliji.⁴⁴

Do duševnega profila dekleta, za katero se je vnelo srce dozorevajočega mladega Poljanca in poznejšega ljubljanskega župana, se je skušala prva dokopati Marja Boršnik, in sicer ob ohranjeni fotografski podobi. »Visoko, plemenito čelo

41 V šolskih letih 1866/67 in 1867/68 se je šolal na frančiškanski gimnaziji v Novem mestu, nato do leta 1871 (ko je odšel študirat pravo na Dunaj) znova v Ljubljani, kamor je sicer prišel po odlično opravljeni ljudski šoli v Poljanah jeseni 1860, star devet let; vpisal se je v drugi razred normalke (1860/61–1862/63) (*Boršnik* 1980; *Grdina* 2015, str. 10).

42 Šorn, Adamič 1980.

43 *Grdina* 2015, str. 11.

44 *Prijatelj* 1929, str. 421.

Emilija Terpinčeva, poročena Baumgartner
v nekoliko poznejši dobi.

odraža išočega duha, nekam uprte zamišljene oči in nežne ustnice dajo slutiti razgibano notranje življenje«, piše literarna zgodovinarica in predočča zlasti Emilijino »duhovno globino«. Zraven ne pozabi omeniti niti njene prav tako lepe mačehe Josipine (Fine) Zeschko Terpinc, t. i. glažovnate princese in nesojene zaročenke Andreja Smoleta,⁴⁵ ki jo je naš največji pesnik, France Prešeren, ovekovečil z verzoma »Deklica družga moža je objela, / ki od ljubezni do nje si bil vnet« (*V spomin Andreja Smoleta*). V zvezi z obema ženskama pa Boršnikova omenja tudi Bösendorferjev klavir; ta je bil v lasti Fine, vendar je na njem po vsej verjetnosti vadila tudi Emilija, ki so jo kot (po)hčer(jen)ko uglednih staršev guvernante na domu poučevale še v tujih jezikih, med njimi v angleščini in francoščini. Z eno od privatnih vzgojiteljic naj bi tako Emilija kot Fina ohranili stike tudi pozneje, kar med drugim izpričuje zelo zanimivo pismo Angležinje E. B. Gates Josipini (Fini) Terpinc s 13. januarja 1865 in poslano iz daljnega Urugvaja. V njem Gatesova nekdanjo gospodarico, Terpinčevo ženo, v polomljeni, a vendar razumljivi nemščini sprašuje, ali se Emilija (Mili) še vedno zanima za rože. Pismo vsebuje guvernantin oziroma dopisovalkin opis cveta kaktusa, na katerega je naletela v Urugvaju, saj si je predstavljala, da bo to pritegnilo Emilijo.

[...] und die ist die Blüthe eines Cactus, das in die Hacken wächst 8 oder 10 Fuss hoch und gar kein Laub hat: die Blüthe jedoch ist sehr hübsch grösser als eine Wasserlilie, weiss innerhalb und umgeben von zarten rosafärbigen Blättern in der Mitte der Blumen ist eine hübsche lichtgelbe Quaste [...]»⁴⁶

⁴⁵ Boršnik 1973, str. 71.

⁴⁶ Prav tam, str. 73. – V nemščini natanko popisuje cvet kaktusa, ki zraste v višino od osem do deset čevljev, vendar nima nobenega lista; cvet je zelo lep, večji od tistega pri vodni liliji, znotraj bel in obdan z nežnimi rožnatimi listi, na sredini ima lepo svetlorumeno čašo.

Nič manj zanimiva niso za namen rekonstruiranja Emilijine podobe in nravi niti naslednja pisma, ki jih je vsa vsebinsko povzela Boršnikova; med njimi dve s konca februarja 1865, in sicer eno Fini (v nemščini), drugo pa Emiliji (v angleščini). Iz njiju namreč izvemo, na kaj se v razgovoru Tavčarja z Izidorjem Cankarjem (v *Obiskih*) nanaša Tavčarjeva omemba »maloazijske dame«, ki da mu je tičala v vseh mislih. Emilija bi se bila lahko omožila v Kairo, vendar do tega (tudi na srečo mladega Poljanca) ni prišlo. Še eno nič manj zanimivo pismo pa je s 13. avgusta 1866; v njem Emilijina francoska guvernanta po imenu S. Darancette, ki je živela v Trstu, nekdanji varovanki celo nekoliko hudomušno omenja »dragega Janeza«. ⁴⁷ Ne vemo, o čem natanko sta se menili na štiri oči, a je očitno, da je bila Emilija s svojo privatno učiteljico zaupna in da je imela za sabo vznemirljivo ljubezensko dogodivščino, ⁴⁸ v katero je bil »zapleten naš pisateljček«. Ivan Tavčar, ki je pobegnil iz Alojzijevega zavoda, da bi ljubljeni Emiliji na fužinskem gradu zapel podoknico. ⁴⁹ In to pred Terpinčevo »rezidenco«, kajti Fidelis Terpinc je leta 1825, po poroki s Fino, na dražbi kupil gospostvo in graščino Fužine, kjer je uredil mline in soustanovil podjetje s Fabriottijem, s katerim sta imela tudi trgovino z deželnimi pridelki, ⁵⁰ ter tako družini zagotavljal blagostanje. Medtem ko je mladi Poljanec, ranjenega, vendar nikakor *mrtvega srca*, doživljal vso bolečino in grenkobo, a tudi sladkobo prve, velike ljubezni – s tem pa življenje v njegovi polnosti.

Toda če je Boršnikova menila, da je prva ljubezen v Tavčarju ne samo »sprožila mladostno ustvarjalnost«, ampak da se je grenkoba, ki se je v njem nabirala približno dve desetletji,

47 V izvorniku: *Votre cher Jean*.

48 Kakor tudi, da se je poskusila na literarnem polju, saj Boršnikova ob robu omenja njeno nemško komedijo, ki da je bila celo uprizorjena na pustni torek 1866 in je občinstvo zelo očarala.

49 *Boršnik* 1973, str. 73–75; *Boršnik* 1967, str. 190–191.

50 Šorn, Adamič 1980.

pozneje vendarle sprostila ob romanu *Mrtva srca*,⁵¹ osebno verjamem, da mu je taista izkušnja oblikovala tako zgodnje novelete kot omenjeni roman, katerega leto izdaje se sklada z dobo, ko Emilije že ni več,⁵² on pa svoje ambicije naravna k ljubki Franji, pa tudi vse poznejše pisanje; da ga je spremljala do konca ustvarjalne in življenjske poti. In bila v njem kakor jezerska usedlina, ki se ne posuši, navzoča krepko prek druge polovice 19. stoletja, ko ga začne vase vse bolj srkati politika, tja v 20. stoletje, ko si od starih in mladih odpisan, vendar ne literarno obnemogel, dovoli, da (nekdanja) čustva znova in v še čistejši obliki izbijejo na dan, ter zapoje svoj labodji spev. Torej lepih petdeset let.

• 30

Tavčar ni svojih čustev in ljubezni pravzaprav nikdar skrival, temveč je, nasprotno, najintimnejše doživetje vzel za (iz)vir snovanja in pisanja. Zato kot samosvoj ustvarjalec doživetij, ki jim gre, tudi ko jih prevleče s tančico domišljije, verjeti, ostaja avtentičen do danes. V tem duhu je mogoče razumeti Tavčarjev realizem in realističnost, saj življenje in svet prikazuje takšna, kakršna se mu kažeta in kakor ju sam doživlja, pa čeprav skozi čustveno zanosna očala. In medtem ko skušajo pisatelji s psevdonimi svojo pravo identiteto pogostoma prikriti, se Tavčar z nepravim imenom *Emil Leon*, pod katerim je izšel tako *pratekst* o »madami« kakor njegovo »Jesensko cvetje«,⁵³ pred svetom do *neusmiljenja* razkrije kot dekletov občudovalec (ime Emil

51 Boršnik 1967, str. 174–175.

52 Smrt »pohčerjenke rajnkega g. Terpinca«, »lastnic[e] loške grajščine«, ki je umrla 13. januarja zjutraj po bolehanju za sušico, je med prvimi najavil »političen list za slovenski narod« Slovenec (letn. XII, št. 11, 14. 1. 1884; gl. tudi naslednjo, 12. št., s 15. 1. 1884, nepag.). O smrti gospe Emilije, »veleposestnice v Ljubljani« in »kupčevalčeve žene«, je poročal tudi Slovenski narod (letn. XVII, št. 11, 14. 1. 1884; št. 12, 15. 1. 1884, nepag.), medtem ko je novica o njeni prezgodnji smrti na nekoliko nenavaden način objavljena še v Kmetijskih in rokodelskih novicah 16. januarja 1884 (letn. XLII, št. 3). Beremo, da je gospo Josipino Terpinčovo zadela »velika zguba«, ker ji je bila 13. januarja umrla komaj štiriintridesetletna »pohčerjenka, gospa Emilija, omožena Baumgartnerjeva«, ki je bila pokopana 15. januarja, zapustivša tri hčerke (str. 23). Natanko teden dni po smrti ljubljene Emilije je Ivan Tavčar odprl svojo odvetniško pisarno (Slovenski narod, letn. XVII, št. 16, 19. 1. 1884; gl. tudi Boršnik 1967, str. 175).

53 Če vzamemo dve skrajni točki na pisateljevi življenjski krivulji.

iz lat. *Aemilius*, ki ima mdr. pomen »tekmujoč«, namreč »posnema« žensko različico imena Emilija, medtem ko ga literarni zgodovinar Matjaž Kmecl pri Tavčarju povezuje z lastnostjo »miline«, drugi del psevdonima pa naj bi namigoval na levjo moč) in se ji obenem simbolno zaobljubi.

Kakorkoli pretirano že se to sliši, postane navidezno neznamen mladostni dogodek največja peripetija v življenju dozorevajočega dijaka, ki se mu za vselej zareže tudi v spominjanje kot pisatelja in ustvarjalca. Kajti zakaj bi še toliko let pozneje s psevdonimom iz pomladi svojega življenja podpisal ne samo povest iz jeseni svojega življenja, ki jo je v zadnjih izdihljajih vélike vojne prinašal *Ljubljanski zvon*, ampak celo zgodovinski roman *Visoška kronika* iz leta 1919, sicer posvečen ljubljeni življenjski družici?

Kako sploh se Tavčarjeva soproga, katere ime je vtakano v posvetilo k romanu, in pisateljeva nedosežna mladostna ljubezen Emilija, ki se javlja skozi njegov psevdonim in pripada neki drugi časovni ravnini, lahko najdeta druga ob drugi? Odgovor bi bilo smiselno iskati v smeri časovne nedoločenosti, nadčasnosti in univerzalnosti tistega, kar je Tavčarja vznemirjalo od začetka do konca in postalo kategorična lastnost njegove avtorske poetike. To pa je ljubezen, ki v njegovem pisateljskem opusu učinkuje kot nezaustavljiva centripetalna sila, iz katere izvira bistveni uvid, da si je za ljubezen (tudi ko se zavedamo, da je ta nedosegljiva ali celo pogubna) vredno prizadevati.⁵⁴ Kakor si za ljubezen in naklonjenost Avrelije oziroma Amalije prizadeva

54 Tu vidim pomemben razloček med Tavčarjem in njegovim pisateljskim predhodnikom z Muljave, ki mu je glavno izhodišče ljudska, domača, narodna tradicija (iz katere se prek etalonskega tipa turške povesti o Juriju Kozjaku pne ustvarjalni lok tja k izvirnemu romanu o desetem bratu), medtem ko je Poljanču izhodišče intimna, lahko rečemo, erotična dogodba, ki bo, plemenitena z domišljijo avtorja, prerasla v zgodbo o nesrečni ljubezni med stanovsko oziroma socialno neenakima ljubimcema. Vendar ta znova ni enaka jurčičevski zgodbi, v kateri nastopata izobraženi kmečki sin in grajska hčERICA, saj je ob vrednosti izobrazbe in težnji po gospodarskem opolnomočenju pri Tavčarju poudarek na drugem in pa na neizživeti erotiki. Lahko sicer rečemo, da so njegovi pripovedovalci in/ali protagonisti družbeni povzpnetniki, vendar ne nujno brezobzirneži, saj so njihova ravnanja interesom za materialno navkljub povečini motivirana s pristnim čustvom.

Janez, kakor se zanjo pehá Janez iz »Jesenskega cvetja«, ki se mu snubitev Presečnikove hčere sicer ne posreči, vendar upa, da bodočnost prinese mnogo njegovih posnemovalcev, ali kakor po ljubezni navsezadnje hrepeni Jurij, ki v nasprotju z bratom Izidorjem ljubezen namesto kmetiji raje nameni Agati (v mojem razumevanju glavni literarni osebi *Visoške kronike*).

Povedano še drugače, doživetje vzplamtele ljubezni je pri Tavčarju vozlišče, kjer se stikajo posamezna besedila njegovega opusa. Ob tem pa se začne podoba premožne Terpinčeve (po)hčer(jen)ke, ki se je bila Tavčarju enkrat in za vselej vlila v srce, v pretekanju let prepletati in zlivati s potezami več drugih deklet⁵⁵ – med njimi Hermine Pfaeffingerjeve ali Marije Notte⁵⁶ –, ki so Poljancu vsaj začasno vnemale srce, tja do »ljubke« Franje, ob kateri Tavčarjeve sanje postajajo resničnost in se podirajo zidovi, ki kmeta ločijo od mest in mesto od prirode,⁵⁷ dokler se ne izobličijo v estetizirano doži-

▪ 32

55 Ko govorimo o amalgamiranju lastnosti več deklet, kot ilustrativen primer navedimo kar povest *Cvetje* v jeseni, zapredek katere je Tavčar tudi po pričevanju svojega sina, Ivana Tavčarja ml., nosil v sebi več kot štiri desetletja. Marja Boršnik (Boršnik 1956, str. 355, 357–358) zraven omenja, da je Tavčar že 1875. leta osemindvajsetletni sestrični Neži Perko, ki je leta 1876 umrla za jetiko, posvetil črtico Margareta in pozneje njeno podobo prepletal s podobami drugih deklet, med njimi torej Mete v »Jesenskem cvetju«. – Hkrati pa se nam zdi vredno opozoriti, da črtice Margareta (kar je po svoje zanimivo!) ne podpisuje psevdonimni Emil Leon, zaradi česar v nasprotju z Boršnikovo in Prijateljem pa tudi plejado mlajših literarnih zgodovinarjev, ki so njune domneve skorajda v polnosti prevzeli, menim, da Cvetje v jeseni prej kakor k Margareti ali »Slikam iz Loškega pogorja« sodi v kompleks besedil, kjer je več zgodnjih črtic in novel(et) in jih je torej enako podpisal mili in levje pogumni avtor.

56 Domnevno nezakonska hči ljubljanske baronice Schmidburg-Codelli in slikarja Antona Karingerja. Vsaj tako namiguje Ivan Prijatelj (Prijatelj 1932, str. 503–505) v povezavi z noveletami, ki so nastajale v dobi Tavčarjevega bivanja in delovanja v Kranju, in sicer na podlagi pričevanja svojega študenta oziroma slušatelja, pozneje profesorja v Kranju, Ivana Kolarja. Ta je Prijatelju tudi povedal, da Maria oziroma Mary Notte zaradi nezakonskosti ni mogla dobiti plemiškega rodbinskega imena in ji je mati »uradno izposlovala« priimek Notte, kar v italijansčini pomeni »noč«, saj je na svet prišla ponoči. Prijatelj (na podlagi Kolarjevih pričevanj) dodaja, da »bi se ne moglo reči, da je bila lepotica«, a da je imela »lepe, črne in žive oči« in okrog ustnic neko nevšečno potezo ter da je bila po naravi živahna. V Kranj je prišla leta 1878, na priporočilo ljubljanskih uršulink, kjer se je šolala, Tavčar pa naj bi jo spoznal na Sv. Joštu, ki je bil priljubljena izletniška točka Kranjčanov.

57 Poskus pomiritve nasprotij med (domačo) vasjo in mestom oziroma svetom, iz katerega se kot dijak in pozneje študent vrača v materino hišo, je Tavčar torej nakazal že v Gospe Amaliji. Mislimo na zidove Gabrške graščine oziroma Gabr-

vetje, ki tenkočutno ohranja povezavo z življenjem in se nad njim obenem dviga.

Tavčarjeva čustva in spoznanja ob dejansko izkušenih trenutkih so posredovana skozi estetizirane pripovedne podobe bodisi cvetja bodisi ožarjenega obraza dekleta; lahko sta v tekstu navzoči obe podobi, ki se medsebojno dopolnjujeta. Pisatelj ju nenehno osvežuje in različno variira, s čimer ustvarja vtis cikličnega napredovanja ter napeljuje k stališču, da imamo opraviti z enim tematsko-idejnim sklopom besedil. Izhajajoč iz izkušenega in občutnega, Tavčar zato daje vtis, kakor bi vseskozi pisal eno in isto besedilo.

V območju slovenske literarne vede vprašanje o cikličnih strukturah ne bi smelo zveneti zelo tuje, čeprav se naše razumevanje ustvarjalnega cikla razlikuje od koncepta cikličnih faz Tavčarjevega ustvarjanja, kakor ga je utemeljila Boršnikova. Ne gre torej ne za ciklične faze ustvarjanja avtorja ne za ciklično strukturo posameznih pripovednih besedil, ampak kot cikel razumemo kompleks pripovednih besedil, ki so razmeroma samostojna, vendar ne drugo od drugega neodvisna. To je mogoče dokazati tako skozi naravnost na glavne, skupne motive kakor na podlagi oblikovanja osrednje tematske linije, na ravneh konstelacije med književnimi osebami, prek pomena krajine oziroma prostora v besedilu, na podlagi pripovednih postopkov do izbora jezikovnih sredstev in podobja v besedilu. Pri tem se besedilo istega cikla, ki v časovnem redu stoji na koncu pisateljeve ustvarjalno-življenjske poti (npr. *Cvetje v jeseni*, *Visoška kronika*) praviloma vrača v izhodišče, k prvemu besedilu (npr. k *pratekstu* o Amaliji).

ške posesti, ki se nanaša na Terpinčevo graščino Fužine, vendar je poimenovana po vzpetini ali kraju v deželi pod Blegošem, medtem ko je v Cvetju v jeseni mesto in vas povezal prek protagonista Janeza, ki je razpet med Ljubljano, kjer je pisarna s skrbmi, in Jelovim brdom, kjer lahko diha gorski zrak. Zraven pa je pokazal na odvisnost mesta od dela kmetovih rok. Gospodar Boštjan namreč meni, da bo Janez na Jelovem brdu slej ko prej pogrešal mesa, kave in belega kruha, in mu v nekem razgovoru pravi, da če je kmet, potem naj bo pravi kmet, a ne gosposki, ki se mu nad glavo bajta podira (Tavčar 1921, str. 113).